

BAGI ZOLTÁN PÉTER

A 16. század végi német hadibíráskodás meghatározó iratának, az *Artikelbrief*nek rövid vizsgálata

Bevezető

A tizenöt éves háború időszakában a császári-királyi haderőben harcoló kisebb-nagyobb mezei és a végvárakban szolgáló egységek toborzására és felállítására az uralkodó, ritkábban az osztrák vagy a birodalmi kerületek rendjei kipróbált és vállalkozó szellemű hivatásos katonákat bíztak meg.¹ Ez a hadivállalkozó vagy *Obrist* abban az esetben, ha egy gyalogezred toborzásáról, felszereléséről és vezényléséről állapotott meg az Udvari Haditanács, akkor öt különböző okmányt vehetett át a hadikancellárián. Az első irattípusba tartoztak az úgynevezett pátensek vagy *Bestallungbrief*ek, amelyek az adott egység felállításához szükséges utasításokat és feladatokat vették számba.² A második iratban az ezred és az ezredet alkotó zászlók (*Fahne* vagy *Fähnlein*) tisztségviselőik számát, összetételét és havi zsoldjuk összegét határozták meg. Ezek voltak a *Bestallung*-

¹ Meg kell jegyezni, hogy egész Európában a 15. és a 16. század fordulójától az uralkodók különböző hadivállalkozókat bíztak meg csapatok felállításával. A megbízott személyek gyakran más nemzet tagjai voltak: a spanyol királyok például előszeretettel fogadtak fel háborúikhoz német zsoldosokat. A francia vallásháborúban pedig a Német-római Birodalomban felfogadott katonák mindegyik küzdő fél oldalán felbukkantak, vallási hovatartozástól függetlenül. JÁSZ DEZSŐ: *Hugenották*. Budapest, 1974. 32. p.; EDELMAYER, FREIDRICH: *Söldner und Pensionäre. Das Netzwerk Philipps II. im Heiligen Römischen Reich*. München, 2002. 174–202. pp., 227–264. pp.

² Vö. Engelhard Khurz von Senftenau kiállított *Bestallungbrief*, 1593. december 9. Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Kriegsarchiv ((KA) Bestellungen (Best.) 464/1593; Jakob Hannibal von Raitenau kiállított *Bestallungbrief*, 1594. július 24. ÖStA KA Best. 477/1594; UJHELYI PÉTER: *Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig (1657–1780)*. Budapest, 1914. 19. p.; MÖLLER, HANS-MICHAEL: *Das Regiment der Landsknechte. Untersuchungen zu Verfassung, Recht und Selbstverständnis in deutschen Söldnerheeren des 16. Jahrhunderts*. Frankfurter historische Abhandlungen 12. Wiesbaden 1976. 17. p.; BLAU, FREIDRICH: *Die deutschen Landsknechte*. Kettwig, 1985. 23. p.; BAUMANN, REINHARD: *Landsknechte. Ihre Geschichte und Kultur vom späten Mittelalter bis zum Dreißigjährigen Krieg*. München, 1994. 48–52. pp.; BAGI ZOLTÁN: *Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadsereg szervezete és felépítése*. Hadtörténelmi Közlemények 113 (2001: 2–3. sz.) 391–444. pp. 398–399. pp., 419–420. pp.; Edelmayer: i.m. 227. p.; WAIMAYR, ULRICH: *Das Söldnerwesen in der frühen Neuzeit*. Diplomarbeit zur Erlangen des Magistergrades der Philosophie aus der Studienrichtung Geschichte und Sozialkunde eingereicht an der Geistes- und Kulturwissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien. Wien, 2003. 28–29. pp.

jegyzékek, vagy *Bestallungsverzeichnus*.³ A fent említett két irattípus alkotta a *Landsknecht* idők kezdetétől a tulajdonképpeni *Bestallung*ot, nem csupán a császári-királyi haderőben, hanem a spanyol szolgálatba állt német egységeknél is.⁴ A harmadik okmányként a hadivállalkozó a toborzópátenseket (*Werbe patent*) vehette át, amelyek alapján a megbízott, illetve a már felfogadott *Hauptmann*jai megkezdheték az ezred toborzását az erre kijelölt területen vagy területeken.⁵ A negyedik irattípusba sorolhatók az úgynevezett kapitulációk vagy megállapodások, amelyek a német és vallon-francia gyalogos csapatok szervezési módját határozták meg. Ezek az okmányok tartalmazták a felállítandó ezred zászlóinak számát, s zászlónként a muskétások, lövészek és duplzsoldosok arányát. Emellett rendelkeztek a felfogadottak fegyverellátásáról, illetve ezek pótlásáról, a katonáknak szánt előleg mértékéről, a mustra helyéről és várható kezdetéről is.⁶ Az ötödik iratfajta az *Artikelbrief*ek tartoztak, amelyek a gyalogság hadrendjének és fegyelmének biztosítására születtek. Az összesen 74 cikkelyt a mustra lezárásaként a soltész vagy hadbíró (*Schultheiß*) olvasta fel a már felfogadott katonáknak, akik erre esküt tettek. Az *Artikelbrief*ben foglaltak alapján ítélték a bűnelkövetők és egyben esküszegők felett. Ezért a soltészek az irat egy példányát mindig maguknál tartották.⁷

A továbbiakban ezt az ötödik, a 16. századi német hadibíráskodás számára meghatározó iratot szeretném bemutatni, vizsgálva szerkezetét és cikkelyeinek tartalmát.

1. A hadiszabályzatoktól az *Artikelbrief*ek életre hívásáig

Mielőtt rátérnék a tizenöt éves háborúban alkalmazott *Artikelbrief*ek tartalmának és szerkezetének bemutatására érdemes röviden bemutatni azt a folyamatot, amely során kialakult a korai katonai hadibíráskodás e fontos irata. A középkori lovagi hadakat felváltó zsoldos katonaság megjelenésével és elterjedésével a 16. századra fokozatosan önállóvá vált a katonai igazságszolgáltatás intézménye is. Eddig az időpontig a katonák által el-

³ Engelhard Khurz von Senftenau *Bestallung*jegyzéke egy 4000 fős német gyalogezred felállításához, 1593. december 9. ÖStA KA Best. 464/1593; Melchior Schürbrandt *Bestallung*jegyzéke egy 3000 fős német gyalogezred felállításához, 1594. február 21. ÖStA KA Best. 469/1594.; Johan Baptista Pezzén *Bestallung*jegyzéke egy 1500 német gyalogos felfogadására, 1597. március 1. ÖStA KA Best. 524/1597.; Johann von Pernstein *Bestallung*jegyzéke egy 3000 német gyalogos felfogadására, 1597. június 4. ÖStA KA Best. 537/1597.; Bagi: Az 1595-ben 399–401. pp., 421–422. pp.; Waidmayr: i. m. 29–32.; Edelmayer: i. m. 227–228. pp.;

⁴ EDELMAYER: i. m. 227–228. pp.

⁵ Jakob Hannibal von Raitenau toborzópátense, 1594. július 20. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Mainzer Erzkanzlerarciv Mandata Fasc: 4. Folio szám nélküli irat.; Waidmayr: i. m. 42–43. pp.; Blau: i. m. 24. pp.; REDLICH, FRITZ: *The German Military Enterpriser and his Work Force. A Study in European Economic and Social History*. Wiesbaden 1964. 38. p.

⁶ Engelhart Khurz von Senftenau *Bestallung*ja 4000 német gyalogos felfogadására, 1593. december 9. ÖStA KA Best. 464/1593; Orphinio Galliani *Bestallung*ja 3000 vallon gyalogos felfogadására, 1596. november 25. ÖStA KA Best. 515/1596.; Johann Pernstein *Bestallung*ja 3000 német gyalogos felfogadására, 1597. június 4. ÖStA KA Best. 464/1597.

⁷ JANKO, WILHELM: *Lazarus Freiherr von Schwendi oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian's II*. Wien, 1871.. 209.; Pálffy Géza: *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*. Győr, 1995. 28–33. pp., 37. p.

követett bűnöket a mindenkori törvények szerint ítélték meg és szabták ki rájuk a büntetést. A katonai igazságszolgáltatás tehát nem vált el az adott ország rendes, rendi bíráskodásától. A 12. és 13. századtól kezdődően azonban jelentős változások vették kezdetüket, ekkor ugyanis a hűbéreseket által kiállított haderő egyre kevésbé volt elegendő nagyobb hadjáratok megvívásához, így a harcoló felek arra kényszerültek, hogy zsoldosokat fogadjanak fel. A különböző felségjogon felállított hadseregekben egyre nagyobb problémát jelentett a fegyelem és a rend fenntartása, ezért olyan rendtartások kibocsátására volt szükség, amelyek egy-egy hadjárat alkalmával rendelkeztek a katonák büntetésére, amennyiben vétségeket követtek el. Az első ismert hadirendtartást I. Barbarossa Frigyes német-római császár bocsátotta ki 1158-ban, a Milánó ellen vezetett hadjárata kezdetén.⁸

Hasonló hatást gyakoroltak a katonai rendtartások fejlődésére a német birodalmi városok, illetve városszövetségek által kiállított zsoldos-szerződések (*Soldatenverträge*) is. A 13. századtól kezdődően ugyanis védelmük érdekében és nem egyszer kisebb hadjáratok megvívásához a közösségek lovasokat és gyalogosokat fogadtak zsoldjukba, akiket megeskettek arra, hogy mind a polgárokat, mind pedig kapitányukat hűséggel szolgálják. 1388-ban pedig a rajnai-sváb városszövetség már külön hadiszabályzatot (*Feldordnung*) adott ki a felfogadott zsoldosainak, amely az elkövetett vétkekért kiszabható büntetések mellett már rendelkezett a beszállásolással, a vonulás és az őrszolgálat rendjéről is. A 14. század második felétől a városok által kibocsátott iratok mellett egyre gyakrabban jelentek meg az 1158. évihez hasonló uralkodói vagy birodalmi tábori és hadirendtartások is.⁹

A 15. század végén az *Artikelbriefek* megjelenése szorosan összefüggött I. Miksa német-római császár hadseregszervező tevékenységével, amelynek legfontosabb elemeként létrejött az új gyalogos zsoldosság, az úgynevezett *Landsknecht*-katonaság.¹⁰ Az uralkodó (ekkor még német király) egyik parancsnoka, Graf Eitel Fritz von Hohenzollern 1487-ben Brüggeben az első ilyen típusú egységeket svájci minta alapján képezte ki és szerelte fel.¹¹ Az új gyalogság hamar hírnevet szerzett magának az európai harcmező-

⁸ PÁLFFY: *Katonai igazságszolgáltatás*. 23. p.

⁹ LÖNIG, JOHANN CHRISTIAN: *Corpus juris militaris Des Heil. Röm. Reichs...* Leipzig, 1723. 1389–1391. pp.; BONIN, BURKHARD VON: *Grundzüge der Rechtsverfassung in den deutschen Heeren zu Beginn der Neuzeit*. Weimar, 1904. 1–2.; FRAUENHOLZ, EUGEN VON: *Das Heerwesen in der Zeit des freien Söldnerturns*. I. Teil.: Das Heerwesen der Schweizer Eidgenossenschaft. München 1936. 49–50. pp., 121–123. pp., 137–141. pp.; FIEDLER, SIEGFRIED: *Kriegswesen und Kriegführung im Zeitalter der Landsknechte*. in: *Heerwesen der Neuzeit II/2*. Hrsg.: Georg Ortenburg. Koblenz, 1985. 46. p.; PÁLFFY: *Katonai igazságszolgáltatás*. 24–25. pp.

¹⁰ A Landsknecht fogalom elsőként 1486-ban tűnt fel, amikor a Svájci Konföderáció tanácsosa Konrad Gächuff gúnyíratára reflektálva a következőket írta: „azt többre tartanám, hogy svábokat vagy más Landsknechteket felfegyverezzünk és kiképezzünk, mert közülük egy annyit ér, mint kettő belőlünk.” MILLER, DOUGLAS – RICHARDS, JOHN: *Landsknechte 1486–1560*. Sankt Augustin, 2006. 8. p.; A Landsknecht szó jelentését magyarul igen nyakatekerten a síkság embereiként lehetne visszaadni – talán ezért is nincs magyar fordítása – ezzel kívánták őket ugyanis megkülönböztetni a svájciaktól, akiket magyarra fordítva a hegyek emberének (Mann der Berge) is neveztek. LILIAN UND FRED FUNCKEN: *Historische Waffen und Rüstungen. Ritter und Landsknechte vom 8. bis 16. Jahrhundert. Mittelalter und Renaissance*. Niederhausen 2008. 172. p.

¹¹ RÁZSÓ GYULA: *Az osztrák hadsereg hadművészetének néhány problematikája a XVI. században*. Hadtörténelmi Közlemények 13 (1966: 4. sz.) 883–891. pp.; FIEDLER: i. m. 56–97. pp.; KURZMANN, GERHARD: *Kaiser Maximilian I. und das Kriegswesen der österreichischen Länder und Reiches*. Wien, 1985. 63–96. pp.

kön, és már 1490-ben részt vett I. Miksa magyarországi hadjáratában.¹² Az új típusú gyalogság megszervezése az uralkodót a katonai szabályzatok terén is újításokra sarkallta. A gyalogság hadrendjének és fegyelmének biztosítására életre hívott iratokat, az *Artikelbrief*eket több, már létező forrásra alapozva állították össze. A katonák leggyakoribb vétkeinek büntetésére megállapított passzusokat a birodalmi gyűlések végzéseiből, korábbi uralkodói (például Merész Károly burgundiai herceg 1473. évi hadirendtartását) és városi tábori¹³ és hadirendtartásokból, illetve zsoldos-szerződésekből vették át. Emellett kialakulásukra jelentős hatást gyakoroltak a meghatározott zsoldos felfogadásával egy-egy *Hauptmann*t megbízó – már említett – *Bestallungsbrie*fe is. Maga az elnevezés, *Artikelbrief* első alkalommal 1519-ben bukkant fel a sváb szövetség úgynevezett *Kriegsvorbereitung*jában. Az egységes és a rendek által is elfogadott irat azonban csak 1570-ben jelent meg. A speyeri birodalmi gyűlésen az összegyűlték, birodalmi nemesek és városok képviselői elfogadták a Lazarus von Schwendi¹⁴ által összeállított *Articul auf die Teutsche FußKnechte*-t és a végzések mellékletei között megjelentették. Ezt az iratot olvasták fel a soltészek a tizenöt éves háború idején a felfogadott és már megmustrált gyalogos katonák előtt.¹⁵

2. Az *Artikelbrief* szerkezete és tartalma

A Schwendi által összeállított irat három egymástól jól elkülöníthető részből tevődött össze: egy általános részből, a rend és a fegyelem fenntartásához nélkülözhetetlen cikelyekből, valamint a hűségesküre vonatkozó részből állt.

2. 1. Általános rendelkezések

Az általános rendelkezéssel foglalkozó tizennégy cikkely (1., 3., 5., 6., 7., 10., 14., 15., 19., 63., 71., 72., 73., 74.) keretbe foglalta az iratot. Ezek közül Schwendi ötöt az úgynevezett *Bestallungsbrie*fből emelt át és/vagy egészített ki az iratba. Ezt az irattípust az uralkodó nevében az Udvari Haditanács állította ki a zsoldos gyalogság felfogadásá-

¹² KOVÁCS PÉTER: *Miksa magyarországi hadjárata*. Történelmi Szemle 37 (1995: 3. sz.) 35–49. pp.

¹³ A középkori Magyar Királyság területén készített városi tábori rendtartásokról lásd: Segeš, Vladimír: A zsoldosok fegyelmezése és élelmezése a középkorban. In: Bártfátöl Pozsonyig. Városok a 13–17. században. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 35. Szerk.: Csukovits Enikő – Lengyel Tünde. Budapest, 2005. 245–252. pp.

¹⁴ Schwendi életéről és tevékenységéről lásd: JANKO: i. m.; GEŐCZE ISTVÁN: *Hadit tanácskozások az 1577-ik évben*. Hadtörténelmi Közlemények 7 (1894) 502–537. pp., 647–673. pp.; KELENK JÓZSEF: *Lazarus von Schwendi emlékiratai a török elleni védelmi rendszer magyarországi kiépítéséről (1576)*. Századok 139 (2005: 4. sz.) 969–1009. pp.; PÁLFFY, GÉZA: *Un penseur militaire alsacien dans la Hongrie au XVIe siècle Lazare baron von Schwendi (1522–1583)*. In: La Pensée Militaire Hongroise. Sous la direction de Hervé Coutau-Bégarie – Ferenc Tóth. Paris, 2011. 41–59. pp.

¹⁵ MÖLLER: i. m. 14–43. pp.; KURZMANN: i. m. 80–81. pp.; PÁLFFY: *Katonai igazságszolgáltatás*. 27–30. pp. Schwendi munkája, ha csak kivonatos formában is, Zrínyi Miklós fordításában a 17. század első felétől magyar nyelven is rendelkezésre állt és a *Tábori Kis Tracta* írásakor kimutathatóan fel is használta. *Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Írták és összeállították Hausner Gábor et alii. Szerk.: Klaniczay Tibor. Zrínyi-könyvtár IV. Budapest 1991. 341. p.; Az *Artikelbrief* 16. századi fejlődéséről lásd: PÁLFFY: *Katonai igazságszolgáltatás*. 29. p.

val megbízott hadivállalkozó részére, amely egyebek mellett rendelkezett arról, hogy az uralkodó, vagy a főhadparancsnok, vagy a főhadparancsnok-helyettes utasításainak és parancsainak megfelelően kellett szolgálniuk a katonának – vízen vagy szárazföldön – az egész vagy fél ezreddel, zászlóval, csapattal, ahogyan a harci helyzet megkívánta.¹⁶ Schwendi az *Artikelbrief* 1. és 6. cikkelyében is hasonlóan fogalmazott. Előbbiben fontosnak tartotta megfogalmazni és hangsúlyozni, hogy a felfogadottak hűséggel tartoznak mind az uralkodónak, mind az őt személyében képviselő megbízottjának, mind pedig az őket felfogadó hadivállalkozónak és azok tisztjeinek, toborzóinak. Legyenek akár nemesek, akár nemtelenek ellentmondás, zendülés és a feljebbvaló káromlása nélkül kötelesek a parancsokat végrehajtani a had vonulásánál, ostromnál, csatában vagy őrsegekben, éjjel-nappal, amikor csak szükséges. Ha valakit pedig tetten érnek, hogy esküjét megszegi, úgy az *Obrist*¹⁷ – mint az ezred legfőbb bírása – ítélje el az *Artikelbrief*-ben megállapított büntetések alapján.¹⁸ Ez utóbbi mondat esetében érdemes kihangsúlyozni, hogy ez már nem átvételként, hanem új elemként került a szövegbe.

A 6. cikkely megismételte a *Bestallungsbrief* azon részét, mely kikötötte, hogy az ezred egésze vagy fele, vagy akár zászlónként, csapatonként, vagy ahogyan a harci helyzet megkívánja szolgálja az uralkodót.¹⁹ Ehhez csatlakozott a 14. pont, amely pedig arról rendelkezett, hogyha bárhová, mint őrseg rendelnék a csapat egészét vagy egy részét, ott is hűségesen és bátran teljesítsék szolgálatukat.²⁰ A felfogadottaknak azonban nem csak fegyverrel kellett szolgálatot teljesíteniük. Schwendi a 15. pontban ugyanis arról rendelkezett, hogy a gyalogosoknak a *Hauptmann* vagy az *Obrist* parancsa értelmében mind a sáncásásokban, mind pedig az általuk védett vár falainak erősítésében részt kell venniük. Ezt a feladatot a sáncmunkásoknak kellett elvégezniük, akik bár fontos feladatot töltöttek be, számukra mégis az állandó megvetés és lenézés jutott osztályrészül. Ezt bizonyítja többek között, hogy a belőlük szervezett egységek zászlói, a gyalogságtól eltérő módon, nem selyemből, hanem lenvászonból készültek, amelyre egy csákányt és egy lapátot festettek fel. A sáncmunkások döntő többsége azok közül került ki, akiket a gyalogság mustrája alkalmával nem vettek fel egyik ezred kötelékébe sem. Így tehát ugyanúgy a vidéki és városi nincstelenek közül kerültek ki tagjai, mint a gyalogság jelentős része. A 16. században többségüket a Cseh Királyság területéről fogadták fel.²¹ A

¹⁶ BAGI: Az 1595-ben 420. p.

¹⁷ A hadivállalkozó a felfogadottjaival szemben patriarchális szerepet töltött be, hiszen már az egység szervezésének kiindulópontján saját embereit tette meg tisztségviselőkké, akik a toborzást végrehajtották. A toborzópenzt, a zsoldot, a leköszönésért járó félhavi fizetséget a hadivállalkozónak fizette ki az Udvari Kamara, amelyet aztán neki kellett volna alárendeltjeinek szétosztani. Emellett a hadivállalkozó – a gyalogság esetében – az egységen belül a legfőbb törvénykezési jogot is a kezében tartotta. REDLICH 1964.: 41. p., 55–57.; HEISCHMANN, EUGEN: *Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich*. Wien, 1925. 37–38. pp.; WAIMAYR: i. m. 32–35. pp.; MÖLLER: i. m. 115–118. pp.; BAUMANN: i. m. 92. p.; BLAU: i. m. 40. p.

¹⁸ JANKO: i. m.. 198–199. pp.

¹⁹ JANKO: i. m.. 200. p.

²⁰ JANKO: i. m.. 201. p.

²¹ 1596-ban Peter Leinmant, mint *Hauptmann*-t bízták meg 1000 cseh sáncmunkás felfogadásával. Jegyzék az alsó-magyarországi hadszíntérre küldött császári-királyi hadsereg stábjának fizetéséről, 1596 december. ÖStA KA Alte Feldakten (AFA) 1596/12/ad6f.

tizenöt éves háborúban azonban többször előfordult, hogy a sáncásás nehéz és gyötrelmes feladata a katonákra, illetve a málháknál találhatóakra hárult.²²

A katonák a szemle napja után kapták meg első zsoldjukat, majd ezt követően havonta „régí szokás szerint” 4 rajnai forintot vehettek át, mint ahogyan mindkét iratban ez szerepelt.²³ A visszaéléseket megakadályozandó, valamint a birodalomban forgalomban lévő számos pénzegység miatt meghatározták a forint váltóértékeit is (1 forint = 15 fillér = 60 krajcár). Arra az esetre, ha az ellenség vagy egyéb ok miatt a zsold kifizetése nem történt meg, az uralkodó a katonák türelmét kérte. A 10. cikkely és a *Bestallungsbrief* is külön kitért arra, hogy amennyiben a fizetés késne, akkor se hagyja el őrhelyét, vagy álljon át az ellenséghez. Türelemmel várja meg a következő zsoldosztást.²⁴ Emellett a 63. pont arról rendelkezett, hogy a harcban megsérült vagy megbetegedett katona részére is folyamatosan biztosítsák zsoldját.²⁵

A *Bestallungsbrief* és a 19. cikkely is úgy rendelkezett, hogy sikeres ostrom vagy csata után azt a hónapot, amely elkezdődött, az ezred tagjainak plusz zsoldként kötelesek voltak kifizetni.²⁶ Érdekességgént jegyzem meg, hogy a hadivállalkozónak kiállított *Bestallungsbrief*ben belefoglalták, hogy a katonaságra vonatkozó további utasításokat az *Artikelbrief* tartalmazza.²⁷

A *Bestallungsbrief*hez hasonlóan az utolsó cikkely (a 74.) kitér arra, hogy egy német gyalogezred felfogadottjai régi katonai szokás szerint három hónapra álltak a zászlók alá, de ha szükséges volt, tovább is szolgálnia kellett, és addig kötelesek voltak a mindkét iratban foglalt köteleességeiket betartani.

Mindezekhez a cikkelyekhez kapcsolódott a 7. is, amelyhez hasonló szövegrészt azonban nem találhatunk a *Bestallungsbrief*ben. Ennek megfogalmazása szerint szükség esetén a *Hauptmann*ok más zászlók felett is parancsnokolhatnak és a felfogadottaknak ugyanúgy engedelmeskedniük kellett, mint saját feljebbvalóiknak.²⁸

A felfogadottaknak a 10. cikkelyben megállapított zsoldból fegyverzetüket kellett megvásárolni illetve pótolni. A Schwendi szerint a duplazzsoldosoknak vagy egy jó pikával vagy úgynevezett rövidfegyverrel (alabárd vagy kétkezes pallos), valamint erős oldalfegyverrel (vívótőrrel), míg a lövészeknek tűzfegyverük mellett szintén egy erős vívótőrrel kellett volna megmustráltatniuk magukat. A 3. cikkely már ekkor hangsúlyozta, hogy senki ki ne cserélje fegyvereit, ügyeljenek rájuk és fávágással vagy hasonló tevékenységgel ne tegyék tönkre. Amennyiben valakit rajtakaptak ezek bármelyikén, úgy azt megbüntették és zsoldját is csökkentették.²⁹ A lövészek számára pedig kötelezővé tették, hogy vagy jó köpenyt vagy kabátot viseljenek, ezzel védve fegyverüket (5. cikkely). A gyalogosok közé felfogadottak, akik a társadalom pereméről érkezett nincs-

²² STAUFFER, ALBRECHT: *Die Belagerung von Kanizsa durch die christlichen Truppen im Jahre 1601*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung VII. Band (1886) 265–313. pp.

²³ MÖLLER: i. m. 17. p.

²⁴ JANKO: i. m.. 200. p.

²⁵ JANKO: i. m.. 208. p.

²⁶ JANKO: i. m.. 202. p.; Bagi: Az 1595-ben 420. p.

²⁷ BAGI: Az 1595-ben 420. p.

²⁸ JANKO: i. m.. 200. p.

²⁹ JANKO: i. m.. 199–200. pp.

telenek azonban sem egyikkel, sem másikkal nem rendelkeztek.³⁰ Már a 16. század második felében a hadivállalkozók arra kényszerültek, hogy nagy mennyiségben vásároljanak fegyvereket, így lehetővé téve, hogy bárki zsoldos szolgálatot vállaljon. A tizenöt éves háború időszakára ez az állapot konzerválódott, mint ahogyan ezt két kimutatás is bizonyítja. 1595. június 1-én az uralkodó parancsot adott a kamarai könyvelőségnek (*Buchhalterei*) arra, hogy Hans Geizkofler *Oberhauptmann* három zászlójának 1594. július 30-tól, a megmustrálásuktól kifizetett összegek jegyzékét Michael Zeller magyarországi hadi fizetőmesternek küldje meg. Az irat szerint a 900 főből álló egység felszereléséért összesen 5410 forintot 9 krajcárt és 2 pfenniget kellett kifizetni, míg a katonák egy havi zsoldja 8565 rénes forintra rúgott.³¹ Az egész hadsereg fegyverigényét azonban még szemléletesebben ábrázolja egy 1601 januárjában készült kimutatás. Eszerint ekkor a kézi tűzfegyverekből csak 1430 darab volt a bécsi hadsértárban készleten, míg 19 990-et kellett beszerezni a következő hadjárat előtt.³²

A gyalogosnak álltak jelentős része nem rendelkezett megfelelő ruházattal sem. Kulner mustrabiztos 1598. november 17-i jelentése szerint a 3000 fős Preiner ezred létszáma három hónap alatt, október 21.-ére 1964 hadra foghatóra csökkent. A rohonci szemle alkalmával nem volt jelen az *Obrist*, valamint 147 beteg és sebesült sem. Amikor pedig november 9-én megérkezett a parancs, hogy az ezred vonuljon Váradra már csak 1711 egészséges és 63 beteg katona indult el, s további 183 invalidus feküdt Tokajban és Kállóban. Kulner megjegyezte, hogy ez az 1957 fő is tovább csökkent, hiszen a hidegtől³³ és a rossz ruházattól naponta újabbak halnak meg.³⁴

Az *Artikelbrief* utolsó cikkelyei közül három a hadibíráskodás szempontjából fontos kitételeket tartalmaz. Először is, aki nem tartja be a megfogalmazott pontokat, azokat mindenképpen meg kell büntetni a hadijog vagy az *Obrist* ítélete alapján. Amennyiben pedig olyan bünt követne el valaki, amelyet az *Artikelbrief* nem említ, úgy azt is a legfőbb bíró szerepét betöltő hadivállalkozó tudtára kell hozni és meg kell büntetni (71.).³⁵

³⁰ Az az idilli állapot, miszerint a *Landsknecht* csak a jómódú polgárból és parasztból lehetett, aki magával hozta fegyverzetét is, csak a 16. század elejére volt jellemző. BLAU: i. m. 25. p.

³¹ ÖStA Hofkammerarchiv, Niederösterreichische Gedenkbücher 1595–1596 Band 157. 127r–129v.

³² ÖStA KA Best. 1601/672.; KELENIK JÓZSEF: *A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A magyar egységek fegyverzete a tizenöt éves háború időszakában*. Hadtörténelmi Közlemények 104 (1991: 4. sz.) 3–52. pp. 49. pp.

³³ Az úgynevezett „kis jégkorszak”, amellyel a 14. és 19. század közötti gleccser előrenyomulások időszakát jelölik, egyik leghidegebb időszaka a 16–17. század fordulójára esett. Az 1550-es évek közepének meleg, száraz nyarai a század végére egyre hűvösebbé és csapadékosabbá váltak. Az 1580-as évek közepén az alpesi gleccserek előrenyomultak és ez a folyamat egészen a századfordulóig tartott. Ennek következtében az éves középhőmérséklet átlagosan 1,2–1,4 Celsius-szal lett alacsonyabb, mint korábban. Ez azt jelentette, hogy a telek egyre hidegebbé, zordabbá váltak, míg a meleg nyarakat a hűvösek váltották fel, amelyek ráadásul egyre csapadékosabbak is voltak. A klímaváltozás a Kárpát-medencét sem kerülte el. A 16. század közepétől kezdődő hideg időszak tetőpontja az 1595 és 1602 közötti évekre esett. *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962) Szerk.: Réthly Antal. 102–117. pp.; RÁCZ LAJOS: *A középkor és a kora újkor éghajlattörténetéről*. Agrártörténeti Szemle XXXI (1989): 129–147. pp.; ÁGOSTON GÁBOR – OBORNI TERÉZ: *A tizenhetedik század története*. Budapest, 2000. 86–88. pp.; RÁCZ LAJOS: *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. Szeged, 2001 56–62. pp.; RÁCZ LAJOS: A „kis jégkorszak” telei Magyarországon. *História* 27 (2005/10): 3–7. pp.; BEHRINGER, WOLFGANG: *A klíma története. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig*. Budapest, 2010. 117–139. pp.

³⁴ ÖStA KA Hofkriegsratsakten (HKRA) Prag. No. 25.; HEISCHMANN: i. m. 229. p.

³⁵ JANKO: i. m.. 208–209. pp.

A megmustráltak mindegyikére vonatkozott az eskü és a cikkelyek betartása akár jelen volt személyesen az eskü felolvasásán, akár nem (72.).³⁶ Az *Artikelbrief* egy példányát a soltésznek mindig kötelessége volt magánál tartani és újra felolvasni, ha ennek szükségét látta (73).³⁷

2. 2. A rend és a fegyelem fenntartásával foglalkozó cikkelyek

A Schwendi által összeállított *Artikelbrief* második, összesen hatvanegy cikkelyből álló része a rend és a fegyelem fenntartásával foglalkozott. Hasonlóan az általános részben bemutatottakhoz az irat ezzel foglalkozó pontjainak jó részét szintén egy másik irattípusból emelte át a szerző-szerkesztő. Schwendi ugyanis az elkészítéshez leginkább a már korábban megfogalmazott tábori rendtartás (*Feldordnung*) egyes cikkelyeit használta fel, és bővítette vagy egészítette ki. Szeretném felhívni a figyelmet azonban arra, hogy a cikkelyek nem csupán jogi szövegeként értelmezhetőek és értelmezendők. A pontokat olvasva ugyanis az olvasó szeme előtt szinte megelevenednek egy 16. századi német katonai tábor mindennapjai. Természetesen leginkább mindazok a jelenségek, amelyeket a zsoldba fogadó és a hadivállalkozó szerette volna elkerülni.

Mindenek előtt az igazságszolgáltatás tekintélyét kellett megeremteni. A Fronsperger által 1573-ban kiadott (ám már jóval korábban létező) tábori rendtartás 7. pontja ezért úgy rendelkezett, hogy az igazságszolgáltatást végző személyt és szolgálát senki meg ne sértse, ne gyalázza és munkájában semmikor se akadályozza.³⁸ Schwendi az *Artikelbrief* 45. cikkelyében hasonlóan fogalmazott, amikor a gyalogezred táborának rendjéért felelős profosz és segítőinek³⁹ munkájára kitért. Eszerint tevékenységükben senki – sem egyedül, sem csapatba verődve – sem zavarhatta őket, mikor a bűnöst vagy bűnösöket el akarták fogni. Amennyiben azonban erre mégis sor került, abban az esetben aki vagy akik akadályozták munkájukat ugyanazt a büntetést kellett kapják, mint a bűnös vagy bűnösök. Schwendi egyenesen elvárta a katonák együttműködését bűnese-

³⁶ JANKO: i. m.. 209. p.

³⁷ JANKO: i. m.. 209. p.; PÁLFFY: Katonai igazságszolgáltatás. 37.

³⁸ FRONSPERGER, LEONHARD: *Von Schanzen vnnnd Befestigungen vmb die Feldlager auffzuwerffen....* Frankfurt am Main, 1573. XX. r.

³⁹ A „magas tisztségviselők karához” tartozott, az ezred táborának rendjéért felelős profosz (*Profoß*), vagy mai szóhasználatl katonai rendészet vezetője. E feladata mellett, a törvényszéki tárgyalásokon szószólója által képviselte a vádat, valamint kijelölte az ezredtábor piacát, és a rendet is kötelessége volt ott fenntartani. A mészárosoknak minden egyes állat levágásáról értesíteniük kellett őt, úgy hogy a levágott állat nyelvért megkapta. A munkáját egy tizenhárom fős saját stáb segítette: négy darabont, személyes védelmére, hat porkoláb (*Stocken Knecht*), egy helyettes (*Profoserleutant*), egy börtönőr (*Stockmeister*), és egy hóhér (*Scharfrichter*). Az ezredprofosz feladatairól. DILICH, WILHELM: *Kriegsschule*. I. Frankfurt am Main 1689. Hasonmás kiadás: Magstadt, 1967. 43. p.; MEYNERT, HERMANN: *Geschichte der K. K. österreichischen Armee. Ihrer Heranbildung und Organisation, so wie ihrer Schicksale, Thaten und Feldzüge von der frühesten bis auf die neuere Zeit*. Geschichte des Kriegswesens und der Heeresverfassung in der Österreichischen Monarchie zur Zeit Kaiser Maximilian's I. und bis zum dreissigjährigen Kriege. Wien, 1854. 215. p.; RÜSTOW, WILHELM: *Geschichte der Infanterie*. I. Band. Nordhausen 1864. 204. p.; ÜJHELYI: i. m. 48–49. pp.; REDLICH, FRITZ: *Der Markatender*. In: *Vierteljarschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 41 1954. 227–252. pp. 233–234. pp.; MÖLLER: i. m. 189–234. pp.; BLAU: i. m. 41–43. pp.; FIEDLER: i. m. 79. p.; BAUMANN: i. m. 94. p.; PÁLFFY: *Katonai igazságszolgáltatás*. 34–41. pp.; WAIMAYR: i. m. 36–37. pp.

tekben, hiszen ahogyan a következő cikkelyben (46.) fogalmazott mindenki köteles volt tetten érés esetén a bűnöst addig feltartóztatni, amíg a profosz és a szolgálai meg nem érkezik.⁴⁰

A zsoldba fogadó hadúr zsoldosai között istenfélő, nem iszákos szerencsejátékokat és a könnyű vérű nőket kerülő katonákat szeretett volna látni. A tábori rendtartás 6. pontja ennek megfelelően arra intette a felfogadottakat, hogy az égi felséget soha ne káromolják és kerüljék az italozást, mivel az iszákosság veszekedés, gyilkosság és mindenféle más rossz dolog okozója. A Schwendi által összeállított *Artikelbrief*ben szintén találunk hasonló pontokat, ám ez esetben nem csupán átvételről van szó, hanem kiegészítésről is. A 2. cikkelyben ugyanis kitért még arra is, hogy a katonák rendszeresen látogassák az Istentiszteleteket vagy a prédikációkat. Aki pedig istentelen szavakat használt vagy tettet hajtott végre, arra halálbüntetés várt. Emellett az Istentisztelet és prédikáció alatt borospincékben vagy egyéb helyeken italozókat, valamint azokat is, akik ekkor bort, sört vagy pálinkát adtak el részükre a profosznak vasra kellett vernie.⁴¹ Schwendi ezen kívül még három cikkelyt szentelt az iszákosság kérdésének. Eszerint elvárta a felfogadott katonáktól, hogy csak mérsékelten fogyasszanak szeszt, és senki se kényszerítse társát alkohol fogyasztására. Ha pedig valaki alkoholos befolyásoltság alatt követne el bárminemű büntetett, azt duplán meg kell büntetni (56.). Különösen szigorúan tiltotta az alkohol fogyasztását az *Artikelbrief* az őrségben lévő katonák körében, hiszen ez kérdéssé, illetve lehetetlenné tette feladatuk ellátását. Akit tehát itasan vagy részegen találtak posztján, azt vasra kellett verni (57.). Ezzel összefüggésben meg kell említeni, hogy a tábori rendtartás pedig tiltotta, hogy az *Obrist* engedélye nélkül bárki az öröknek bort, sört vagy egyéb élelmet áruljon.⁴² Schwendi az őrszolgálat alatti itasság büntetéséhez hasonló szigorral kívánt eljárni mindazokkal szemben is, akik a vonulás alkalmával nem tudták a mértéket. Számukra is a vasra verést szabta ki büntetésként (58.).⁴³

A cikkelyekből kiderül, hogy az italozás mellett súlyos gondot jelentett a katonák közötti szerencsejáték is. Schwendi a 70. cikkelyben megtiltotta, hogy bárki is készpénzben kártyázzon, kockázzon vagy egyéb fogadásokat kössön. Abban az esetben pedig, ha hitelbe történt a játék, akkor a vesztes nem volt köteles megfizetni adósságát.⁴⁴

A 67. és a 68. cikkelyek a katonákat kísérő trénnel és az ott található személyekkel foglalkoztak. A kora újkori seregekben megszokott volt a nők és a gyerekek jelenléte. Johann Jakob von Wallhausen egyenesen úgy vélte az 1615-ben *Kriegskunst zu Fuß* című művében, hogy 3000 katona toborzása 4000 nő és gyermek (!) megjelenését jelentette a katonai táborban.⁴⁵ A zsoldba fogadók természetesen időről-időre igyekeztek a házas katonák felfogadását megtiltani, vagy legalábbis számukat jelentősen korlátozni.⁴⁶

⁴⁰ JANKO: i. m.. 205–206. pp.

⁴¹ JANKO: i. m.. 199. p.

⁴² FRONSPERGER: i. m. XXIII. r.

⁴³ JANKO: i. m.. 207. p.

⁴⁴ JANKO: i. m.. 208. p.

⁴⁵ BURSCHEL, PETER: *Söldner im Nordwestdeutschland des 16. und 17. Jahrhunderts. Sozialgeschichtliche Studien*. Göttingen 1994. 227. p.

⁴⁶ PARKER, GEOFFREY: *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars* (Cambridge Studies in Early Modern History) Cambridge,

Egyrészt ugyanis joggal vélték úgy, hogy az élelmiszerek árát növeli, ha a zsoldos családja is a táborba száll, mint ahogyan ezt a Mörsburg ezred 1598 júniusi szemléjéről készített jegyzékben, valamint az Ehr Gott-féle gyalogság mustrájára kiküldött Thomas Sichel biztos instrukciójában is olvashatjuk.⁴⁷

Másrészt úgy vélték, hogy a család jelenléte alááshatja a katona harci morálját, hiszen könnyebben hajlik a lázadásra és jobban fél harcba menni, mint egy független bajtársa. A feleség és a gyerekek jelenléte nem csak a harci kedvet lohaszthatta azonban le, hanem a sereg mozgását is befolyásolhatta.⁴⁸ A férj a vonulás idején is szeretteivel próbált maradni. Legalábbis erre utal az, hogy az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlés mellékleteként szereplő gyalogos *Artikelbrief* – amely irat az Udvari Haditanács számára zsinórmértékül szolgált ezredei és csapatai felfogadásánál – 67., valamint a tábori rendtartás 38. cikkelye elvben minden zsoldosnak megtiltotta azt, hogy a trénnel együtt vonuljon, kivéve ha valamilyen betegségben szenvedett, vagy tisztségviselőjétől erre külön engedélyt kapott.⁴⁹ Tény, hogy az ilyen módon felduzzadt sereg mozgása is túlzottan lelassult.⁵⁰

A táborba szállásuk azonban nem csak a harci kedvet befolyásolta károsan, hanem a sereg mozgását is befolyásolhatta.⁵¹ Mindezek ellenére azonban mind a zsoldosok felfogadói, mind pedig a kor katonai teoretikusai tisztában voltak azzal, hogy a málhánál szolgáló nők szolgálatairól egyetlen korabeli hadsereg sem mondhatott le.⁵² Ezzel az 1570-ben az *Artikelbrief*-et összeállító Lazarus von Schwendinek is tisztában volt, aki a 68. cikkelyben házastárs jelenlétét elfogadhatónak tartotta, amennyiben a felfogadott az asszonyát a mustrán vagy bármikor utána – a toborzó parancsára – bemutatja és esküt tesz arra, hogy együtt érkeztek az ezredhez.⁵³

Ugyanezen pontja az iratnak, azonban a táborba érkezett nők egy másik csoportja számára megtiltotta a málhával való vonulást. Ők voltak a tábori kéj nők. A hadseregek vezetői időről – időre parancsokat adtak ki azért, hogy a nem házasságban élő nőket és a prostituáltakat kitiltsák a táborokból. 1570-ben a gyalogosok felfogadásához készített *Artikelbrief* 68. cikkelyében is kifejezésre jutott ez a szándék.⁵⁴ 1598 júniusában a gyalogezrede mustrájára kirendelt biztosok figyelmeztették Russwormot, hogy a málhájától a feslett erkölcsű nőket zavarja el, s hasonló utasítást kapott öt esztendővel később az Ehr Gott-féle gyalogság szemléjére küldött Thomas Sichel is.⁵⁵ Tiltásukat nem csupán az

1972. 175. p.; CZIGÁNY ISTVÁN: *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe. 1600–1700.* Budapest, 2004. 46. p.

⁴⁷ Johann Eustach von Westernach és Zacharias Geizkofler jelentése a Mörsburg gyalogezred mustrájáról, 1598. június 8. ÖStA KA HKRA Prag 1598. No. 18.; Thomas Sichel mustrabiztos instrukciója, 1603. július 28. ÖStA KA HKRA Wien Reg. 1603 Juli No. 140.

⁴⁸ WAIDMAYR: i. m. 108. p.

⁴⁹ FRONSPERGER: i. m. XXII. r.; Lünig: i. m. 74. p.; Janko: i. m. 208. p.

⁵⁰ WAIDMAYR: i. m. 103. p.

⁵¹ WAIDMAYR: i. m. 103. p., 108. p.

⁵² BURSCHEL: i. m. 244. p.; Baumann: i. m. 154–155. pp.

⁵³ LÜNIG: i. m. 74. p.; Janko: i. m. 208. p.

⁵⁴ LÜNIG: i. m. 74. p.; Janko: i. m. 208. p.

⁵⁵ Zacharias Geizkofler és Wenzel Marach utasítása Hermann Christoph von Russwormhoz, 1598. június 27. ÖStA KA HKRA Prag. No. 16.; Thomas Sichel mustrabiztos instrukciója, 1603. július 28. ÖStA KA HKRA Wien Reg. 1603 Juli No. 140.

erkölcsi fertőtől való undor válthatta ki, hanem a különböző kóroktól, járványoktól és nemi betegségektől való félelem táplálhatta, hiszen ezektől a korszak hadvezérei általában jobban rettegetek, mint az ellenségtől.⁵⁶

Schwendi és a hadba fogadók mindezen szabályok betartását fontosnak vélték, hiszen jól tudták, hogy a részegség, a szerencsejáték és a táborba szállt nők körüli bonyodalmak (szerelemfélézés vagy esetleg „árvita”) könnyen erőszakhoz vezethetnek a katonák között. A zsoldba fogadók tehát igyekeztek a verekedéseket és a párbajokat megakadályozni a sereg nyugalma érdekében. A Fronsperger által 1573-ben megjelentetett tábori rendtartás szerint a császári had táborának területén tilos volt szálfegyvert (pika, pallos, kard, alabárd) emelni egymásra, hogy ne zavarják meg a rendet. Ám pusztá kézzel; csak dél előtt a táboron kívül lehetőséget adtak a vitás esetek „tisztázására (10.)” Az így szerzett sérülést a tábori felcserek külön engedély nélkül el sem láthatták (11.). Emellett a löfegyverekkel felszereltek számára is tilos volt fegyverük használata problémák megoldására, hiszen – ahogy az irat fogalmazott – gyakran a legkisebb dolog miatt is viszály törhetett ki, amelynek messzemenő következményei lehettek (12.).⁵⁷ Schwendi a tábori rendtartásba foglaltakat nem csupán átvette, hanem jelentősen kibővítette. Először is az *Obrist* mak mindazokat el kellett ítélnie, akik vonulásnál vagy őrségben összegyülekezve fegyverrel vagy káromló szavakkal feljebbvalójukra támadtak (13.). Az *Artikelbrief* a párbajokkal kapcsolatban sem volt elnéző, hiszen a béke és a rend fenntartása végett halálbüntetést helyezett kilátásba ilyen esetekben (29. és 32.). A fegyverhasználatot, legyen az szál- vagy löfegyver, szintén tiltották és halállal büntették (30. és 33.), ám önvédelem esetén engedélyezett volt az oldalfegyver használata. Schwendi külön kitért arra, hogy a táborban nem lehet a régi ellentéteket fegyveresen „elrendezni”; a hadjárat idejére meg kell békélni. Amennyiben ezt a cikkelyt bárki is megszegi, azt halálra kell ítélni (31.). Az irat arra is kitért, hogy két vagy több személy összekülönbözésénél a többi katona ne keveredjen bele, hanem válasszák szét és békítse meg a civódókat (34.).

Schwendi fontosnak tartotta meghatározni a táborveréssel kapcsolatban, hogy amennyiben lovasságot és gyalogságot egy helyen szállásolnák el, úgy előbbieknél kell átadni a helyett, mivel a lovakat is el kell helyezni (51.).⁵⁸ A cikkely mögött nem csupán a szükséges és praktikus megfontolás (lovak ellátásának nehézsége) húzódik meg, hanem az is, hogy a kor lovasai döntően a nemesség soraiból kerültek ki. Tehát ez a pont konzerválta a lovasság és gyalogság között a feudalizmus óta meglévő társadalmi különbséget.⁵⁹

Az őrszolgálat ellátása a tábor biztonságának és nyugalmanak érdekében rendkívül fontos volt, nem véletlen tehát, hogy Schwendi hat cikkelyt is szentelt ennek a témának. Megtiltotta elsősorban, hogy őrségben, illetve éjszaka bárki is céltalanul lövöldözzön. Aki mégis elkövette ezt a vétket, azt ki kellett végezni (35.). Szintén büntetés járt azért, ha valaki nem jelent meg kijelölt őrhelyén. Felmentést csak az adhatott számára, ha betegen vagy sebesülten szállásán maradt. A távolmaradás okát köteles volt mindig meg-

⁵⁶ CZIGÁNY: i. m. 46.

⁵⁷ FRONSPERGER: i. m. XX. r-v.

⁵⁸ JANKO: i. m. 206. p.

⁵⁹ Lásd: BAGI ZOLTÁN PÉTER: *A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek*. Budapest, 2011. passim.

üzenni és engedélyt kérni a zászlóját parancsnokló *Hauptmann*tól a távolmaradáshoz (36.). Tehát senki sem állíthatott a saját helyére mást feljebbvalója tudomása és akarata ellenére. Az őrhelyét senki sem hagyhatta el engedély nélkül, ha pedig ez mégis megtörtént, akkor azt minden kegyelem nélkül meg kellett büntetni (37.). Halálbüntetés járt azért is, ha valaki elfelejtette vagy helytelen jelszót használt az őrségben, ezzel nagy kárt és sok veszélyt okozva (38.). Ugyanez a sors várt azokra is, akik elaludtak az őrségben vagy a leváltásuk előtt hagyták el azt (39.). Mindezek fölött Schwendi igyekezett tiltani a verekedést mind az éjjeli és nappali őrhelyen, mind az utcán, mind a kijelölt szálláson, mind a vonulás alkalmával felállított rendben (40.).⁶⁰

Az őrszolgálatához hozzá tartozott, hogy veszély esetén riadót kellett doboltatni. Az *Artikelbrief* természetesen ezt is igyekezett a lehető legrészletesebben szabályozni. Senki nem riadóztathatott a *Hauptmann*jának parancsa vagy tudomása nélkül (59.). Amikor a riadót jelző dobszót meghallották kötelező volt mindenki megjelenni a kijelölt gyülekező helyen, senki sem maradhatott a szállásokon a betegeket és sebesülteket leszámítva (60. és 61.). Aki pedig ezeket a cikkelyeket megszegte, arra halálbüntetés várt.⁶¹

Az ezred rendjét károsan befolyásolhatták egyéb események is, amelyek ellen mind az *Artikelbrief*, mind pedig a tábori rendtartás igyekezett szigorúan fellépni. Mindkettő tiltotta, hogy a katonák engedély nélkül elhagyják a tábort és akár egész éjjel távol maradjanak zászlójuktól. Schwendi egyenesen halálbüntetés kiszabását helyezte kilátásba ilyen esetekre.⁶²

Ugyanígy mindkét irattípus szigorúan tiltotta az ellenséggel való kapcsolattartást. Az *Obrist* parancsa és engedélye nélkül senki nem vehetett át levelet, üzenetet vagy egyebet akár táborban, akár vonulás közben vagy akár erődben voltak éppen.⁶³ A kémkedést és hírszerzést elkerülendő Schwendi mindezt még megtoldotta azzal, hogy az ellenség közül sem férfit, sem nőt, sem fiataalt, sem pedig időset sem a táborba be se ki nem engedhetnek az örök. Ezeket a személyeket fel kell tartóztatni és átadni az ezred vagy a sereg törzsének (26.).⁶⁴ Emellett a katonák kötelesek voltak jelenteni feljebbvalóiknak, ha valami árulás, vagy az ellenség hasznára történő cselekedet jutott tudomásukra. Aki ezt elmulasztotta, arra mint hamisan esküdőt ugyanolyan büntetés várt, mint az elkövetőre. Amennyiben azonban kötelességének megfelelően jelentést tett, úgy nagy hála szármíthatott (27. és 28.).⁶⁵

Az *Artikelbrief* rendelkezett azokról a katonákról is, akik a harcmezőn gyáván megfutottak vagy egyszerűen otthagyták a szolgálatot, megszöktek. Schwendi rájuk is igen szigorú büntetést szabott ki. A szökevényeket jelenteni kellett a feljebbvalóknak, és elfogásuk után a biztos halál várt rájuk. Ha az elfogó halálra verte vagy szúrta a megszököttet, azért nem járt büntetés, sőt köszönet illette. Senki újra közülük nem esküdhetett fel az *Obrist* akarata és tudta nélkül. Aki pedig ezt megszegte, mint hamis eskütevőt halálra kellett ítélni (22., 23. és 24.).⁶⁶

⁶⁰ JANKO: i. m. 203–205. pp.

⁶¹ JANKO: i. m. 207. p.

⁶² Tábori rendtartás 25.; *Artikelbrief* 21. cikkely. FRONSPERGER: i. m. XXI. r.; Janko: i. m. 202. p.

⁶³ Tábori rendtartás 13.; *Artikelbrief* 25. cikkely. FRONSPERGER: i. m. XX. v.; Janko: i. m. 203. p.

⁶⁴ JANKO: i. m. 203. p.

⁶⁵ JANKO: i. m. 203. p.

⁶⁶ JANKO: i. m. 202–203. pp.

Schwendi az *Artikelbrief*be azt is belefoglalmazta, hogy hadjáratban az ezred vonulási rendjéből senki se távozzon. Aki mégis ezt teszi, azt feljebbvalója akár erőszakkal is visszakényszerítheti a sorba. Ha pedig ekkor a bűnös fegyveréért nyúlna és tisztségviselője életét fenyegetné, úgy ki kell végezni (12.).⁶⁷

A katonák ellátásának megszervezése és biztosítása szintén komoly feladat elé állította a zsoldba fogadót, és az ezzel kapcsolatos elképzeléseit igyekezett mind a tábori rendtartás, mind az *Artikelbrief* cikkelyei között is feltüntetni. Mielőtt rátérnék ezekre a pontokra, érdemes röviden bemutatni a kor hadseregeinek ellátását. A császári-királyi hadvezetés a tizenöt éves háború folyamán az élelmezés problémáját négy, egymást kiegészítő módon igyekezett megoldani: központi felvásárlás és eladás a katonáknak, az ellenségtől elvett javak szétosztása, a szabad királyi városok, mezővárosok és vármeigyék lakosságának, valamint a kereskedők/markotányosok (*Markatender*) bevonása az élelmezésbe. Röviden érdemes kitérni kik is tartoztak ezek közé. Hadjáratok idején a táborokban megjelentek a markotányosok, akiket a császári-királyi hadseregben szolgáló csapatok ellátásában nélkülözhetetleneknek tekinthetünk.⁶⁸ Ennek megfelelően minden ezred vagy csapat málhájánál megtalálhatók voltak. Az 1597-ben *General Obrist-Feldmarschall*á kinevezett Karl burgaui örgróf élelemrendtartása úgy rendelkezett, hogy mind a német gyalogos, mind pedig a lovas zászlókhöz két-két markotányos és egy-egy mészáros kerüljön. Az ezeken kívül táborba szálló kereskedőknek pedig az élelem gyűjtésére kirendelt helyre kellett szállítaniuk árujukat, s ha valamiben hiány mutatkozott, akkor annak megfelelő áron való pótlására kötelezték őket.⁶⁹

A markotányosok négy válfaját lehetett megkülönböztetni a táborok piacain: az élelmiszereket áruló markotányost (*Markatender*), a hús eladással foglalkozó hentest (*Schlächter*), a minden egyebet áruló szatócsot (*Krämer*), valamint szakácsokat (*Sudler*) és szakácsnőket (*Sudlerin*), akik kifőzdék üzemeltetésével járultak hozzá a katonaság élelmezéséhez. Felügyeletüket a főélelmester, a *General Obrist-Feldmarschall*, a *General Obrist-Profos* illetve – mint már erre tettem utalást – a különböző egységek profoszai közösen látták el a tábori rendtartás rájuk vonatkozó cikkelyei alapján. Ez utóbbi tisztségviselő határozta meg az élelmezési rendtartás alapján a markotányos portékájának árát. A táborba érkezett kereskedők ezért neki, a *General Obrist Feldmarschall*nak és a főélelmesternek lerótt engedélyezési illeték fölött külön adót, az úgynevezett helypénzt fizetettek.⁷⁰ Nem meglepő tehát, hogy mind a tábori rendtartásban⁷¹, mind az *Artikelbrief*ben markotányosokra vonatkozó cikkelyekkel találkozunk. Mindkét pontban

⁶⁷ JANKO: i. m. 201. p.

⁶⁸ Vö. A könyvelők és számvevőségi tanácsosok szakvéleménye Miksa főherceghez, 1598. április 3. ÖStA KA AFA 1598/4/ad 2.; Basta, Giorgio: *Il maestro di campo generale, das ist: außführliche Anzeig, Bericht und Erklärung von dem Ampt eines General-Feldt-Obersten*. Frankfurt, 1617. 5. p.

⁶⁹ Karl burgaui örgróf tábori élelemrendtartása, 1597. ÖStA KA Zentralstelle (ZSt) Hofkriegsrat (HKR) Sonderreihe (Sr) Kanzleiamt (KzIA) I. No. 11.

⁷⁰ Tábori rendtartás markotányosokra vonatkozó pontjai: Fronsperger: i. m. XIXr.-XXIIIv.; KENYERES ISTVÁN: *A végvári és a mezei hadak élelmezési szervezete a XVI. században*. Fons 9 (2002: 1–3. sz.) 163–202. pp. 183. pp.; REDLICH 1954.: i. m. 236–238. pp.; BAÜMANN: i. m. 151–154. pp.

⁷¹ A tábori rendtartásban összesen 12 cikkely (41–52.) foglalkozott az élelemellátással, illetve a markotányosokkal. Fronsperger: i. m. XXIIv.-XXIIIv.

pedig ezek tartalmukban meg is egyeztek. Mindkét iratban szerepelt, hogy a táborba árút szállító markotányosokat semmilyen bántódás vagy sérelme ne érhesse.⁷²

A leginkább városi és vidéki nincstelenekből, valamint mindenféle vagabund (csavargókból, kilépett és kóborló egyháziakból, diákokból, valamint bűnözőkből) elemekből verbuválódott gyalogosok és a velük együtt a harctérre vonuló családjuk számára azonban a 4 forintos zsold mellett vagy nagyon gyakran helyett az egyre dráguló megélhetést csak a rablás és a zsákmányszerzése biztosította.⁷³ A kor zsoldos csapatai módszeresen felélték, kifosztották mindazokat a vidékeket, ahol átvonultak, ahol első mustárjukra vagy elbocsátásukra vártak, ahol beszállásolták őket vagy egyszerűen amerre a hadjárat során a hadsereg útja vezetett. Nem meglepő tehát, hogy Johann Eustach von Westernach birodalmi főhadbiztos 1598. október 27-én levelében azt kérte az uralkodótól, hogy utasítsa Geizkoflert a már beérkezett birodalmi töröksegély megküldésére, mert ha nem érkezik ez meg időben a felfogadott katonasághoz, akkor nem két vagy háromszoros, hanem tízszeres kára lesz a lakosságnak.⁷⁴ Természetesen a tábor környékének kifosztásától mindkét irat tiltotta a felfogadottakat. A tábori rendtartás ide vonatkozó pontjaihoz hasonlóan⁷⁵ az *Artikelbrief* 16., 17., 18., 41. és 42. cikkelye felhívta a figyelmet arra, hogy a gyalogosok a számukra kijelölt várakban és városokban a zsoldjukból lássák el magukat. Az elfoglalt területeken a meghódoltakkal az *Obrist* engedélye nélkül semmit se tegyenek, valamint a *Salva Guardiával*⁷⁶ rendelkező településeket se érhesse semmiféle kár. Ha mégis előfordulnának ilyen esetek úgy Schwendi rendelkezése szerint a vétkeseket halálbüntetéssel kellett volna súlytani. Az *Artikelbrief* 52. cikkelye pedig úgy rendelkezett, hogy a beszállásolt katonaság a számára kijelölt helyeken mindenkor jól és barátságosan viselkedjen.⁷⁷ Emellett kártérítés megfizetésére és halálra ítélték mindazokat, akik baráti területek és főleg a birodalom városait, fogadósait és szegény lakosait vonulás vagy táborozás alkalmával zaklatták és kirabolták.⁷⁸

Szintén halálbüntetés várt arra, aki csata vagy ostrom közben elhagyva a számára kijelölt helyet a hadrendben rabolni, fosztogatni indult, amelyet mind Schwendi (20.), mind pedig a tábori rendtartás tiltott (24.).⁷⁹ A sikeres hadművelet után ejtett zsákmányról és foglyokról is rendelkezett mind az *Artikelbrief*, mind a tábori rendtartás. Az ágyúkat, élelmet, lőport, lőszert, egyéb készleteket, valamint az előkelő foglyokat⁸⁰ át kellett adniuk a katonáknak. Utóbbi esetben megfelelő jutatásra is számíthattak. Ám ha ezen kötelezettségüket elmulasztották, úgy halálbüntetés várt rájuk. Az ellenségtől elvett marhákat és élelmet azonban nem adhatták el a táboron kívül, hanem a megszabott tábori árért a profosz vagy az *Obrist* helyettesének az engedélyével bocsáthatták áruba. A megszerzett zsákmányt senki sem vehette el tulajdonosától, aki mégis erőszakkal ezt

⁷² Artikelbrief 43. pontja: JANKO: i. m. 205. p.; Tábori rendtartás 41. pontja: FRONSPERGER: i. m. XXIIv.

⁷³ BAGI 2011.: 213–216. pp.

⁷⁴ Johann Eustach von Westernach jelentése II. Rudolfnak a budai táborból, 1598. október 27. ÖStA KA HKRA Prag. No. 24.; Bagi 2011.: 311–326. pp.

⁷⁵ FRONSPERGER: i. m. XXv.

⁷⁶ A katonák beszállásolásától mentesítő *Salva Guardia* – azaz mentességet, védelmet kapott például Nagyszombat szabad királyi város és a hozzá tartozó falvak 1603 novemberében. ÖStA KA Best. 756/1603.

⁷⁷ JANKO: i. m. 206. p.

⁷⁸ JANKO: i. m. 201–202. pp., 205. p.

⁷⁹ FRONSPERGER: i. m. XXI. r.; JANKO: i. m. 202. p.

⁸⁰ A tábori rendtartás meg is nevezte őket: pasa, beglerbég, bég és szandzsákbég. FRONSPERGER: i. m. XXv.

megtette, azt a hadivállalkozó ítélete alapján például meg kellett büntetni. Azokra pedig, akik a foglyoktól szerzett híreket nem továbbították feljebbvalóiknak, halálbüntetés várt.⁸¹

A zsákmányolás és rablás természetesen együtt járt az erőszakoskodásokkal, valamint a pusztításokkal is. Mindezek ellen természetesen mind a tábori rendtartásban, mind az *Artikelbrief*ben igyekeztek a zsoldba fogadó hadurak tenni. A két irat egyes cikkelyeiben ennek köszönhetően szinte szó szerint rendelkeznek arról, hogy gyermekágyon lévő asszonyokat, terheseket, szüzeket, időseket, plébánosokat, prédikátorokat és templomszolgákat ne bántalmazzanak, illetve ne becstelenségek meg. Hasonló módon tiltották a templomok, kolostorok, remetelakok és iskolák kirablását és elpusztítását. Mindezen vétkekért a tábori rendtartás 21. és 22., valamint az *Artikelbrief* 8. és 9. pontja halálbüntetés kiszabását helyezte kilátásba.⁸² Schwendi az 53. cikkelyben halálbüntetés terhe mellett tiltotta meg, hogy a termést, malmokat és sütőkemencéket elpusztítsák, ezzel is biztosítandó az ezred és a hadsereg élelemellátását. Emellett az irat készítője nyomatékosan hangsúlyozta, hogy élemedett korúakat vagy egyháziakat, nősemélyeket és kiskorú gyermekeket, tehát a fegyvert fogni képteleneket és fegyverteleneket senki se verhesse agyon, ölhesse meg (54.). Ha valaki mégis ilyen bünt követett volna el, úgy tettéért életével kellett fizetnie. Szintén a gyakran előforduló garázdaságnak kívánta elejét venni Schwendi akkor, amikor a halálbüntetés terhe alatt megtiltotta, hogy az *Obrist* külön parancsa nélkül bárki fosztogasson vagy felgyújtsa a tábort.⁸³

A rablások és zsákmányolások kívül volt még egy lehetősége a katonáknak, hogy némi pénzhez jussanak és megélhetést biztosítsanak saját maguk és családjuk részére: ez volt a csalás. Schwendi egy egész listát állított össze arról, milyen módszerekkel juthatnak további pénzekhez a zsoldba fogadottak. Az *Artikelbrief* mindazokat halálbüntetéssel fenyegette, akikről kiderült, hogy nem tudják fegyverzetüket használni (4.).⁸⁴ Ez pedig könnyen előfordulhatott, hiszen nem számított egyedi esetnek, hogy a zsoldba fogadással megbízott hadivállalkozó saját javára használta ki a zsoldosok családtagjainak jelenlétét a táborban, és egy-egy mustra alkalmával gyerekeket és nőket öltöztettek be katonaruhába.⁸⁵ A „vendégszereplésért” persze némi pénzt ígérve az angyalbőrbe bújhatnak.

Egy másik, ám hasonló esetről számol be egy 1600. november 10-én kiállított pápens. Eszerint a zászlók parancsnoka titokban elküldte katonáikat, bérüket pedig megtartotta magának. Azért, hogy a csalás ne derüljön ki, néhány fillérért a mustrahely kör-

⁸¹ Artikelbrief: 62., 64., 65., 66.; tábori rendtartás: 17., 18., 19., 20. Janko: i. m. 207–208. pp.; FRONSPERGER: i. m. XXv.-XXlr.

⁸² FRONSPERGER: i. m. XXlr.; JANKO: i. m. 200. p.

⁸³ JANKO: i. m. 206–207. pp.

⁸⁴ JANKO: i. m. 200. p.

⁸⁵ Az is előfordult, hogy a katonák öltöttek női ruhát. 1605. szeptember 10-én az Eperjesen lévő Eherreich ezred *Obristleutnantja* 50 muskétását küldte ki a mezőre az ott dolgozó szolgálólányok védelmére. A katonákat a várható hajdú támadás miatt azonban női ruhába öltöztették, ám aznap nem történt támadás. Tagebuch der Feldzüge des Regiments des Obristen Georg Freyherm Ehrenreich. Besonders beim Gran und Eperies von 27. Julii 1604 bis 26. Octobris 1606 ausgeführt. In: Sammlung kleiner, noch ungedruckter Stücke, in welchen gleichzeitige Schriftsteller einzelne Abschnitte der ungarische Geschichte aufgezeichnet haben. Erster Band. Hrsg. Martin Georg Kovachich. Ofen, 1805. 288–445. pp. 351. p.

nyéken élő napszámosokat fogadott fel „beugrónak.”⁸⁶ Hasonló esetek elkerülése végett az 1599. november 2-án, az Althan ezred mustrájára küldött biztosokat is arra intették, hogy ne mustráljanak meg lovasokat, kapásokat (napszámos), parasztokat és alkalmatlan ifjakat.⁸⁷

A legnagyobb problémát azonban mégis az jelentette, hogy a társadalom periferiájára szorult rétegekből verbuválódott gyalogság döntően nem rendelkezett semmiféle katonai tapasztalattal, majd néhány év szolgálat után a lövész igyekezett a nagyobb zsold reményében a muskétások, vagy a duplazzsoldosok közé megmustráltatni, anélkül, hogy az adott fegyvert jól ismerte volna. Geizkofler 1603. évi szakvéleményéből úgy tűnik, hogy ez rendszeresen megtörtént a császári-királyi haderőben. Azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy a lehetőség szerinti magasabb tisztségbe való kerülés és az ezzel együtt járó magasabb zsold megszerzésére való törekvés nem csak a lövészek bevett karrierépítési stratégiájának számított.⁸⁸

Schwendi ugyanezen 4. cikkelyben megkövetelte, hogy a katonák teljes és rendes fegyverzetben jelenjenek meg a mustrán, de ezt ugyanúgy elvárta a tisztségviselőktől is, akár nemes, akár nemtelen volt is az illető (50.).⁸⁹

Szintén nagy gondot jelentett, hogy az előleg vagy a mustra után járó pénz átvétele után a zsoldba fogadott egyszerűen eltűnt (11.). Akit közülük elfogtak arra természetesen halál várt, ám az, hogy Schwendi fontosnak tartotta ezt kihangsúlyozni, mutatja, mennyire bevett gyakorlattól van szó ez esetben.⁹⁰

Ugyanígy gyakran előfordult, hogy két különböző helyen mustráltatták meg magukat a katonák vagy felszerelésüket és fegyverzetüket adták kölcsön szemle idejére. Az *Artikelbrief* megfogalmazója ezzel szemben is szigorúan kívánt fellépni és halálbüntetés kiszabását helyezte kilátásba ilyen esetekben (47.).⁹¹

A mustrára kirendelt biztosoknak a mustrajegyzékbe – a visszaélések elkerülésére – a gyalogosok kereszt- és vezetéknevét, valamint a várost is, ahonnan érkeztek be kellett jegyezniük.⁹² Ezzel kívánták elejét venni annak, hogy bárki hamis néven, és szemle nélkül (ezt nevezzük a *blinder Name*-nak), vagy esetleg többször is megmustrálva kerüljön a zsoldban részesülők közé (48.).⁹³

Mindezek után Schwendi mindenkit felszólított arra, hogy senki sem tanácssal, sem segítséggel, sem pedig egyéb módon ne támogassa a katonák visszaélését, hiszen ezzel

⁸⁶ II. Rudolf pátese, 1600. november 10. ÖStA HHStA Mandate, Patente und Passbriefe in Kriegssachen (MPP) Konv. 2. 150r-151r.; REDLICH 1964: i. m. 50–51. pp.

⁸⁷ Mátyás főherceg instrukciója az Althan gyalogezred mustrájára küldött biztosoknak, 1599. november 2. ÖStA HHStA MPP Konv. 1. 111r-v.

⁸⁸ HEISCHMANN: i. m. 45–48. pp.

⁸⁹ JANKO: i. m. 206. p.

⁹⁰ JANKO: i. m. 200–201. pp.

⁹¹ JANKO: i. m. 206. p.

⁹² A 16. század első felében csak a nemes nevét kellett a lajstromba bejegyezni, így előfordult, hogy csak harminc név szerepelt benne, míg maga a zászló száz főből állt. Az ebből származó visszaéléseket elkerülendő az 1568-ban spanyol szolgálatba szegődött Franz szász-lüneburg-i herceg szerződése kikötötte, hogy egy nemes hat, hét vagy nyolc kísérő lovasnál többet nem hozhatott magával, vagy ha mégis, úgy ezeket saját költségén kellett a hadjárat idején eltartania. Emellett minden hatodik kísérő után egyet pisztollyal vagy később puskával köteles volt felszerelnie. REDLICH 1964.: 43. p.

⁹³ JANKO: i. m. 206. p.

az uralkodónak és a Német-római Birodalom egészének okoz nagy kárt a mindenkori elkövető (49.).⁹⁴

2. 3. Az eskü

Az *Artikelbrief* nélkülözhetetlen elemét és alapját hűségeskü alkotta, amely a birodalmi gyűléseken megszerkesztett hadiszabályzatoktól megkülönböztette az iratot, mint ahogyan ezt Wilhelm Beck megállapította.⁹⁵ Szövege nem került a cikkelyek közé, bár – mint ahogyan az általános rész tárgyalásából is kitűnik, többször is utaltak rá az iratban, hanem a pontok végéhez csatolták. A 16. század végére *Artikelbrief*hez és a többi felfogadó irathoz hasonlóan az eskü esetében is egy állandó formula alakulhatott ki, amelyben csak a neveket kellett cserélgetni. A szöveg rövid és egyszerű volt, hiszen csak abból állt, hogy az *Artikelbrief* minden pontját hűen betartják és teljesítik.⁹⁶

Összegzés helyett

Az, hogy a birodalmi rendek jóváhagyták a Schwendi által összeállított iratot nem jelentette azt automatikusan, hogy a korábbi *Artikelbrief*ek teljesen érvényüket veszítették volna vagy a későbbiekben nem tettek volna arra kísérletet, hogy az időről-időre felmerülő problémákat írásba rögzítve orvosolják. A tizenöt éves háború időszakában az Udvari Haditanács igyekezett megváltoztatni és leginkább a visszaélésektől megszabadítani a nyugati zsoldos gyalogság addigi felfogadási gyakorlatát. Az újítások megkövetelték az 1570. évi *Artikelbrief* átdolgozását is. Az 1597/1598. évi regensburgi birodalmi gyűlésen napirendre is került a kérdés, ahol a rendek úgy foglaltak állást, hogy időlegetesen még a majd harminc éves szabályzatot kell irányadónak tekinteni, ám nélkülözhetetlen egy új, az elmúlt évek tapasztalataira és problémáira alapozott irat kidolgozása és közreadása.⁹⁷ Az új *Artikelbrief* elkészítése így az Udvari Haditanácsra maradt, ahol a gyalogságra vonatkozó szabályzatot össze is állították. A 74. cikkelyt 93-ra egészítették ki, úgy, hogy két korábbi kikerült közülük. Az új pontoknál szembevetendő, hogy az irat készítőit leginkább a visszaélésekkel és csalásokkal szembeni minél szigorúbb és határozottabb fellépés vezérelte, amikor papírra vetették elképzeléseiket.⁹⁸ Az 1570-ben kiadott *Artikelbrief* átdolgozására tehát nem került sor a tizenöt éves háború idején. Meg kell azonban jegyezni, hogy később sem, hiszen néhány passzus kiegészítése mellett az egész 17. században a Schwendi által összeállított iratot használták.⁹⁹

⁹⁴ JANKO: i. m. 206. p.

⁹⁵ MÖLLER: i. m. 34. p.; PÁLFFY: *Katonai igazságszolgáltatás*. 28. p.

⁹⁶ Az eskü szövegének rekonstruálására az 1598. október 6-án a grazi Udvari Haditanács által a Petrinja védelmére újonnan felfogadott német gyalogos zászló részére kiadott szöveget használtam fel, mivel ez az egyetlen a tizenöt éves háborúból fennmaradt és általam ismert. ÖStA KA ZSt HKR Sr. KzIA VIII. b. No. 4.

⁹⁷ Lásd: MÖLLER: i. m. 36. p.; PÁLFFY: *Katonai igazságszolgáltatás*. 31–32. pp.; BAGI 2011.: passim

⁹⁸ ÖStA KA Best. 621/1599.

⁹⁹ PÁLFFY: *Katonai igazságszolgáltatás*. 32. p.